

הארץ — תרבות וספורט

רב הנסתר על הגלוי בכל הנוגע לקהילות השבתאים שהתאסלמו במהלך המאה ה-18 אך שמרו בחשאי אמונים למשיחם שבתי צבי. אחת התעלומות הקשורות בכך היא האוצר הגדול של השירה הפולחנית השבתאית הכתובה תערובת של לדינו, טורקית ועברית, שבוצעה בעת ההתכנסויות הסודיות שלהם, שחלק ניכר ממנה עדיין נותר עלום וספון בכתבי יד. ספרה החדש של הדר פלרמן סמט, "שירת המאמינים השבתאים", הוא מחקר פורץ דרך הכולל מבחר מעורכן של תרגומי השירים לעברית

הדר פלרמן סמט

משך כל שנות קיומם עננה של חשאיות אפפה את "המאמינים" הסירי שבתי צבי, שהמירו את דתם לאסלאם בעקבות התאסל־מותישלו בשנת 1666. הם כונו בשלל שמות וידועים במיוחד בשם הגנאי הטורקי "דוֹנְמָה", "מהופכים", הרומו להמרה לא־כנה ולפרקטיקות מיניות חריגות. ההמרה לאסלאם שיחררה את המאמי־נים השבתאים ממחויבות למסגרת קהילתית־יהודית ומהגדרות של הממסד הרבני ואיפשרה להם לפתח דרך עצמאית המבוססת על אמונה במשיחם ועל המסורות התרבותיות שעיצבו את עולמם. הם שמרו על ארגון קהילתי מובדל והשמירה הקנאית על חשאיות אמונותיהם והפ־רקטיקות שלהם הזינה מיתוסים, שמועות והאשמות מראשיתם ועד עצם היום הזה בקרב יהודים ולא־יהודים כאחד.

כמאתיים משפחות המירו את דתן בתקופה שבין התאסלמותו של שבתי צבי ועד מותו, או ה"התעלמות" שלו, ב-1676, אולם היוסדה של קהילה שבתאית מובחנת התגבשה מאוחר יותר, בשנות השמו־נים של המאה ה-17, בשני גלי המרה עיקריים שחלו בשנים 1683 ו-1686 ושבמהלכם נוספו לקהילה עוד כ-250 משפחות. יש גירסאות שונות על פרטי המאורעות שהביאו ליצירה של קהילת המאמינים, בבסיסן מעשה אשתו האחרונה של שבתי צבי יוכבר, הקרויה בטורקית עאיישה, בת ראש הישיבה הסלוניקאי ותלמידו של נתן העזתי ר' יוסף פילוסוף. יוכבר־עאיישה הכריזה על כניסת רוחו של צבי באחיה יעקב פילוסוף, ובכך הפכה אותו ליוֹרשו של המשיח ולמנהיג מאמיניו.

בשל חששם של חכמי סלוניקי מהשפעתם של יוסף ויעקב פיי לוסוף הם הלשינו עליהם לשלטונות העותמאניים והשניים נקראו לשולטאן והמירו דתם לאסלאם. בשובם לסלוניקי המומרים דיברו על לבם של שבתאים נוספים להתאסלם כחלק מתיקון גאולי. עם ההמרה יעקב פילוסוף, שכונה "קְרִידוֹ", כלומר "קיר", ביסס את סלוניקי כמ־רכום של השבתאים המומרים וממנה הפיץ את תורותיו לערים שונות באימפריה. לימים נקראו ההולכים בדרכו "יעקובילר", צורת ריבוי בטורקית שמשמעה "יעקוביים".

כעבור שנים אחדות התפצלה קהילת המאמינים עם הופעת דמות נוספת, ברוך רוטו, המוכר בשם ברוכיה, שטען כי נשמת המשיח התי־גלגלה בו. המאמינים שהלכו בדרכו של רוטו נקראו בכינויים שונים, הידועים שבהם "קוניוווס", ריבוי ספרדי של השם "חוניו" או "קוניו", ו"קרקשילר", כלומר גבות שחורות". עקב כך חל פיצול נוסף ונוצרה קבוצה שלישית שראתה בדרכיה־שלה חזרה לאמונה השבתאית הטהורה. קבוצה זו נודעה מאוחר יותר כ"קפנג'ילר", "מסוגרים".

לכאורה הקהילות יצרו הפרדה ביניהן, למשל באיסור נישואין עם אלו שאינם חלק מקבוצתם ובאמצעות הבחנות בחזותם, אולם נראה כי במהלך השנים, ובמיוחד במהלך המחצית השנייה של המאה ה-19, הבידול בין הקבוצות נעשה פחות הדוק. במשך השנים היתה סלוניקי למרכזן של שלוש קבוצות השבתאים עד שני גלי הגירה מרכזיים, האחד בעקבות מלחמות הבלקן (1912–1913) והשני, שהיה רחב היקף יותר, עם העברתם הכפויה לשטחי טורקיה, בעיקר לאיסטנבול, במ־סגרת הסכם חילופי האוכלוסין עם יוון ב-1923.

בשל החשאיות שעליה שמרו השבתאים במשך שנים רבות מהיריעות עליהם הגיעו מגורמים חיצוניים, רודפי השבתאות או מתנגדיה ונוסעים ומיסיונרים שהגיעו לאימפריה העותמאנית, ומי טוף המאה ה-19 חוקרים ומשכילים שגילו בהם עניין. מקור נוסף המאיר מזווית אחרת את מסורותיהם הוא עדות מפי אישים שהכירו אותם מקרוב. בשנות העשרים של המאה העשרים חשף אחד מצאצאי הקהילות לראשונה באופן פומבי וגלוי מידע על המאמינים ומשנות השלושים החלו להיחשף מקורות פנים־קהילתיים שלהם השופכים אור חדש על אורחותיהם ודתם. בין היתר התגלו גם כתבי היד של שירי המאמינים, מהמקורות הפנים־קהילתיים המעטים והחשובים ביותר שנתגלו עד היום. הקורפוס כולל חמישה כתביייד של שירים הפרושים על מאות עמודים ונמצא בארכיון בן־צבי בירושלים ובאר־כיון הוטון־היווארד בקיימברידג', מסצ'וסטס.

בשנת 1943 ביקר יצחק בן־צבי באיוזיר וניצל את ביקורו כדי לאתר מקורות של השבתאים שהתגוררו בעיר. מדבריו עולה כי הצי־ליח לחזור את מעטה הסודיות שלהם, ליצור עמם קשרים וללמוד מהם על מסורתם. רומה כי את הצלחתו לשים את ידיו על כתביהם הסודיים אפשר לוקוף במיוחד לזכות גבריאל די בוטון, רב ומשי־כיל ממוצא סלוניקאי שהיה בקשר עם צאצאי המאמינים שהיגרו לאיוזיר מסלוניקי.

שבתי צבי, אור של ישראל

איור: ערן וולקובסקי

אחד ממאפייני השירה השבתאית הוא העמימות המגדרית של שבתי צבי בעיני מאמיניו, המתגלה באימוץ סוגת ה"קוצ'קצה" הטורקית, שירי ריקוד ארוטיים ששרו נערים צעירים המחופשים לנשים ונפוצו באימפריה העותמאנית

בהתכנסויות החשאיות של השבתאים. הוא כתוב ברובו בלדינו, שבה משולבות עברית, ארמית וטורקית־עותמאנית. זהו יכול עצום של מאות שירי פולחן שרונם חוברו במהלך המאה ה-19. השירים נכתבו בצורה הנגישה לכלל קהילה. האמנות השי־בתאיות המיסטיות מובאות בשילוב עם דימויים הקרובים לליבם של מאמינים שלא היו בהכרח מהאליטה הלמדנית ובשפה לירית שווה לכל נפש המתובלת בלשון הטורקית שהיתה שגורה בפיהם. מכיוון שכתבי שירת המאמינים משקפים פרקטיקה שהיתה מבוצעת באופן מוסיקלי משמעותם חורגת מהתחום הרעיוני ומחברת את הטקסטים עם צלילים ומבע חי של רגשות כמיהה ואהבה המנותבים לדמותו המקודשת של המשיח.

בשנת 1927, במסגרת מסעו האתנוגרפי של העיתונאי עזריאל קרליבך בעקבות "ההדים אקוטיים" הוא פגש שבתאים באיומיר. רש־מיו מהמפגש עמם כוללים התייחסות למסורות השבתאיות החשאיות שבהן החזיקה קהילת המאמינים שפגש, שבאותה העת כבר היתה מצויה בתהליך התפוררות אך אפשר לזהות אף בהם את מרכזיות התי־כנסיותיהם הקהילתיות שמרכיב עיקרי בהן היה שירה פולחנית. כעבור פחות מעשור מאו היה קרליבך עד לפרקטיקת השירה של המאמינים באיוזיר כבר החלו להימסר, כאמור, כתבים שבתאיים מחוץ לקהילה. לדעתו, בנקודת זמן זו כבר לא היה לכתבים אלו ערך דתי בעיניהם וייתכן שכלל לא ידעו מה תוכנם.

מה עלה בגורל מסורת שירת המאמינים? עד מתי המשיכה להיות מבוצעת? שאלות אלו קשורות במידה רבה בהבנת האופנים השונים, החברתיים והפולחניים, שבהם המשיכה להתקיים המסגרת הקהילתית באותן השנים שבהן נמסרו הכתבים, ועל כך ידיעותינו מועטות. איננו יודעים בנידוד באיזו מידה המשיכה מסורת השירה השבתאית בתקופה שלאחר מסירת כתבי היד וכן האם כתביייד נר־

הארץ — תרבות וספורט

ספים גנוזים בידי בני קהילה וצאצאיהם, ואם כן – כמה. זכר יוצא דופן להשתמרות המסורת אנו מוצאים כעבור ארבעה עשורים מאז מסירת אחרוני כתבי המאמינים שהתגלו עם פרשת פרסומו של שיר שבתאי אחד שעבר במסורת אוראלית.

הפרשה החלה בכך שצאצא שבתאי בשם אילגו זורלו עורר תשו־מת לב רבה בטורקיה לאחר שהצהיר בפומבי על שורשיו השבתאיים. זורלו, רואה חשבון במקצועו, החל לפרסם ב-1994 מאמרים על שבתאות ושבתאים בכתבי־עת פופולריים להיסטוריה כארצו. כאחד ממאמריו הוא הרפיס לראשונה גירסה של שיר שנמסר בעל־פה בקהילת השבתאים שאליה השתייכה משפחתו. הנה תרגומה לע־ב־רית מעשה ידי שלמה אביו:

"דִּלְתוֹת גָּז הַעֲרָנִים / אֶבְנֵי־הַזֶּן וְסִפְרֵים / בְּמוֹי־דִּיו יִפְתַּח יוֹסֵף // הֶבֶה בְּאֶמֶן נְתַאֲסֵף / שְׁבֵתִי, כְּתָר רֹאשִׁי // עֲמוּד עוֹמְדִים נְרוֹת / עֵינַיִנו הֲרֹאוֹת / וְאֶשֶׁר זָכֵה יִזְכֶּה / פְּנֵי אֱלֹהִים יִרְאֶה // הֶבֶה בְּאֶמֶן נְתַאֲסֵף / שְׁבֵתִי, כְּתָר רֹאשִׁי // יוֹם יְבוֹא עַת נַחֲוֶה / מִשְׁאֲלוֹתֵינוּ תִמְלֵא / אֵת אֲדוֹנֵינוּ אֶז נִרְאֶה // הֶבֶה בְּאֶמֶן נְתַאֲסֵף / שְׁבֵתִי, כְּתָר רֹאשִׁי // מוֹת יָמוּתוּ קַלְפוֹת / לָנוּ תָבֵל נַחְלוֹת / וּבְנֵי נְדָר בְּמַחְלוֹת // הֶבֶה בְּאֶמֶן נְתַאֲסֵף / שְׁבֵתִי, כְּתָר רֹאשִׁי".

לא עבר עשור והנה ב-2013 השיר הופיע שוב, הפעם במאמר של ג'ינג'יו שישמן העוסק בלשונם, בסדריהם הקהילתיים ובפולחנם של קהילות השבתאים. שישמן סיפר שנאמר לו שהשיר הנדון, וכי מוהו שירים שבתאיים נוספים, הושרו בבית ההתכנסות של הקהילה שהיה מוקף חומות וכונה "אוֹרְטָאָיו", "הבית המרכזי", בשונה מ"קהל", המשמש כאמור אף־הוא כינוי למקום התכנסותם של השבתאים. כך או כך, שירי הפולחן של השבתאים הם מקור נדיר לידיעת מסתרי הקהילה, אורחותיה ומנהגיה, דמויות בקהילה, התיאולוגיה השבתאית שבה החזיקו ופרטים על פולחנם ועל תהליכי השינוי שעברו במרוצת הדורות.

אוספי השירה השבתאית נכתבו כאמור ברובם בלדינו המשולבת בעברית, ארמית וטורקית עותמאנית, ובעיקר על־פי מודלים של שירי עותמאניים פופולריים בני־זמנם ובשפה השווה לכל נפש, מתוך רצון להנגישה לציבור מגוון בקהילה. לכן תיאולוגיה מיסטית מורכ־בת הוכנסה לתוך נבניות השירה העותמאנית הפופולרית שמאפייניה הלמו את צורכי התכנסויות השירה השבתאיות, תחביר פשוט, אוצר מלים מוגבל, שורות קצרות ופזמון חוזר.

גיבורו של פולחן השירה השבתאי הוא המשיח שבתי צבי והוא העומד בלבי־בו. שבתי צבי מופיע במגוון עצום של תיאורים ותארים שניזונו מטרמינולוגיה קבלית ובריזמנית ינקו באופן עמוק מתפישת דמויות מקודשות במרחב העותמאני. השילוב בין מקורות ההשראה שהזינו את הפרקטיקה הקהילתית נע בין אמונה במעמדו הנשגב של המשיח כדמות הפועלת באלוהות ובין ערגה למשיח כדמות אינ־טימית וקרובה, ומזוג את הכמיהה לשמימי והתשוקה לארצי בתוך פולחן של רבקות. ברומה למסורות אסלאמיות שונות בסביבתם של המאמינים שבהן הובלטה במיוחד דמות הקדוש, המשיח אינו מחליף את דמות האל הנוכחת תמיד אולם במובנים מסוימים מתעלה עליו בחשיבותו שכן הוא נהפך למרכו האמונה והחוויה הרתית.

בין נושאי השירים אפשר לציין את לידת שבתי צבי כאור, אמונה הק־שורה הדוקות במסורת האסלאמית על הולדת מוחמד. שבתי צבי מתואר בשירים גם כאהוב, וכאן אפשר לזהות הטמעה של מסורות שירת אהבה אסלאמיות־סופיות. סוגייה מרתקת נוספת היא תפישת המגדריות הנוי־לה של שבתי צבי בעיני מאמיניו. גם פה ניכרת השפעת השירה העות־מאנית שהעמימות מגדריה היתה מושרשת בה וזכתה בשל כך במחקר גם בכינוי "שירה אנדרדוגנית". דוגמה לכך מתגלה בשירת הקודש השבתאית באימוץ סוגת ה"קוצ'קצה", שירי ריקוד ארוטיים ששרו נעדים צעירים המחופשים לנשים ונפוצו באימפריה.

מי היו המשו־רדים שחיברו את הקורפוס השירי השבתאי? כיום ברור לנו שחיברו אותם משוררים מקהילת השבתאים בסלוניקי לאורך עשרות שנים, בעיקר במהלך המאה ה-19, חלקם חתמו את שמות העט שלהם בגוף השירים. שניים מהמשוררים השבתאים, ר' טובה ור' אהבה, החזיקו כנראה בתפקידי הנהגה.

הנחת היסוד שלי במחקרי על השירה השבתאית היא שקיימת זיקה ברורה בינה לבין היצירה התרבותית העותמאנית, למקורות עותמאניים ספציפיים ולתופעות שאפיינו את השירה, המוסיקה והדתיות העממית בחברה הסובבת במאה ה-18 ובמיוחד במאה ה-19. בשנות ביסוס התרי־בות העותמאנית במאות ה-15 וה-16 התפתחו בחצרי השולטאנית מוסיקה בתחומים שונים. תהליכים אלו אף קשורים בשינוי בעמדה של השלטון העותמאני אל ההמון שהתבטא בפתיחת התרבות החצרנית לציבור מג־וון ומתוך כך להרחבת קהל היעד של השירה והמוסיקה האמנותיות. כך משוררי החצר השולטאנית אימצו את מאפייני סוגות השירה העממיות ויצרו שירה שנועדה להיות נגישה לקהלים רחבים יותר.

מוקד השינויים היה באיסטנבול וממנה נפוצו לערי האימפריה התי־שבות. נוכחותן הבולטת של הסוגות הפואטיות שנפוצו בבירת האימי־פריה בתוך קורפוס שירי הפולחן של השבתאים הם בבחינת ראיה לכך שמגמות תרבותיות שהתפתחו והבשילו במאה ה-18 התבססו היטב בתרבות העיונית של סלוניקי ונעשו חלק בלתי־נפרד ממנה במהלך המאה ה-19.

93513943-7	21/03/2025	הארץ - תרבות וספרות	עמוד 1	1	34.23x12.16
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

גואל בא לעולם – מבוחר משירת המאמינים השבתאים

גואל בא לעולם מקלארה וממדרכי
בסימון דוד בן ישי נולד גואל שבתאי
הבתיק אורה של השמש, התעוררה
שמתה
אהוב אהוב שבתאי צבי
ידיד אהוב אהוב שבתאי צבי
ואמרו: ברוך הבא וגם בשם ארנאי
ובאמר מי שברך על הגואל האמתי
אהוב אהוב שבתאי צבי ידיד אהוב
ידיד אהוב אהוב שבתאי צבי
טובה, לא קים גואל אחר, שליחו של
ארנאי

שבתאי צבי
נתן עצה, התאחר עם ארזנו
ופתח עבורנו אמונה זו
כתר עלינו, אךם פרמון תהלתו
אומרים עליו דעת נעלמה הוא
שבתאי צבי
הוא יחירו של רבון עולם
ובנראי שעמו יצר עולם
ללא ספק הוא פתח אלהותו
תקן העולמות באמצעותו
שבתאי צבי

הוא מלבוש, כסותו של גואל הנו
שבתאי צבי
הספירות ירדו עד אליה
וקבלו את האורה שלה
באחרית הכל ככה היה
מזבח של ארון העולם הגיע
שבתאי צבי
יקרא לו ארזנו שם הויה
להראות שהוא מאחד עמה
הוא פתח לנו את האמונה
ס' סוד מ"ב טוב מאחד אהנה
שבתאי צבי

לבש עטרה עם אכתריאל
נשא קינה עם ארזירון
שבתאי צבי אור של ישראל
מטטיריון הוציא אסירים
ועם סנדלפון הסיר חקים
נעשה טהור עבור העבדים
שבתאי צבי אור של ישראל
באתי בים האהבה
באתי בים האהבה ראיתי שני אהובים
קשור אחד בריעהו, היו מאד מאחדים
שבתאי צבי

אלו אשר נשרפו בה, הנם מאשרים
'אתבה' העולה י"ג, היא אחד מאגד
ואם יהיו באחד, כל יהיו מבדלים
טובה, היות שנכנסת בתוך ים
האנבים
השרף ואל תצא, תהיה מן הנכבדים
ישמעאל
בא אברהם, ישמעאל
אמרו: אלקה "והוא יהיה
פרא אךם", ישמעאל
בשל הברית הוא נקרא
בן קרוש, ישמעאל
ויבחר מלה שבתאי
ונכנס בישמעאל
והכל הוא תקן
היה בו, ישמעאל

בהמול ישמעאל
בגיל שלוש שנים
נמול ישמעאל
כי הבדיל הקלפה
נשאר קרוש ישמעאל
אני מאהב, מאהב, מאהב
אני מאהב, מאהב, מאהב
אתה הוא משיח בן דוד סלה
אני מאהב, מאהב, מאהב
לא ראיתי עוד כמוה חתו כלה
אני מאהב, אני מאהב, מאהב

הו אהובי, הנך אהוב נשמתי
בעל יפי פנימי שאין לו שני
גדלתה ממלכות עד אין סוף ודאי
אני מאהב, אני מאהב, מאהב
אומרים קדיש
יתגדל שבתאי צבי
יתרומם שבתאי צבי
יתעלה שבתאי צבי
יתנשא שבתאי צבי
יתפאר שבתאי צבי
ישתבח שבתאי צבי
יתקדש שבתאי צבי
יתעשר שבתאי צבי
יתברך שבתאי צבי
יתרצה שבתאי צבי

משיח הוא ולא אחר אנו מאמינים
ואמונתו קדושה אנו מודים
אומרים שבתאי צבי
נולד, נמשח, התעלה לשכינה
בהתכ"ו פתח את האמונה
שבתאי צבי
נכנס לישמעאל אחרי כן
עד הלום, עמו את הכל קים

ושרשו הוא נקדה מבדכה
באמצע המעגל היא מצויה
ירד ירד החוט עד נקדה
חסק בתוכה ואת הכל נרא
שבתאי צבי
אמר מלכותה מלכות כל עולמים
נכון הוא, הנו ארון הנגינים
יעז כי ירד, "יהי אור" אמר הוא

הוא אמונתנו, אמת ישד הנו
למען ההשגה נמות עבורו
הוא ושמנו יהיו ברוכים
קים ותי לנצח נצחים
שבתאי צבי
בתשעה באב נולד הגואל

אברהם מיכאל קרדוזו ומור שבתאי
צבי
הם באהבת נצח, ומאוד מאהבים
חבר אהבה באהבה, השלים שם הויה
קשה היה להיות אחר, נהיו מחברים
והמים של ים זה, הם אש עזה

ישמעאל
בן משיח ישמעאל
הראה תקון אחר

ובדאי אתה באת בשתי מדרגות
אתה תקנת את כל העולמות
הנך מאחד את כל הספירות
אני מאהב, אני מאהב, מאהב
בקרשות, אתה קרש הקדשים
אליה עיני תחתונים ועליונים
לה מיתלים חיים וגם מתים
אני מאהב, אני מאהב, מאהב

עורך בני ציפור

"שירת המאמינים השבתאים: פולחן, קהילה ומגעים בין תרבותיים באימפריה העותמאנית", מאת דודס פלדמן סמט, הוצאת מאגנס, 2025